

ОЧУВАЊЕ, ЗАШТИТА
И ПЕРСПЕКТИВЕ
РОМСКОГ ЈЕЗИКА У СРБИЈИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SCIENTIFIC MEETINGS

Book CLXXV

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

Book 40

COMMITTEE FOR THE STUDY OF THE LIFE
AND CUSTOMS OF THE ROMA

PRESERVATION, SAFEGUARDING
AND PROSPECTS OF THE ROMANI
LANGUAGE IN SERBIA

PROCEEDINGS OF THE SCIENTIFIC CONFERENCE
HELD ON OCTOBER 20–21, 2016

Accepted for publication at the 6th Session of the Department of Social Sciences,
held on June 1, 2018, after being reviewed by Academicians *Tibor Varady*, Professors
Ranko Bugarski, *Dragoljub B. Đorđević*, *Ivana Vučina Simović*, *Ana Jovanović*, *Maja*
Miličević Petrović, *Dragan Todorović*, *Sanja Zlatanović*, PhD, *Stana Ristić*, PhD,
Mirjana Mirić, PhD

E d i t o r s

Academician TIBOR VARADY
BILJANA SIKIMIĆ, PhD

B E L G R A D E 2 0 1 8

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXV

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Књига 40

ОДБОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЖИВОТА И ОБИЧАЈА РОМА

ОЧУВАЊЕ, ЗАШТИТА И ПЕРСПЕКТИВЕ РОМСКОГ ЈЕЗИКА У СРБИЈИ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА

ОДРЖАНОГ 20–21. ОКТОБРА 2016.

Примљено на VI скупу Одељења друштвених наука 1. јуна 2018. године
на основу рецензија академика *Тибора Варадија*, професора *Ранка Бугарског*,
Драгољуба Б. Ђорђевића, *Иване Вучина Симовић*, *Ане Јовановић*, *Маје Миличевић*
Петровић, *Драгана Тодоровића*, др *Сање Златановић*, др *Стане Ристић*, др
Мирјане Мирић

У р е д н и ц и

академик ТИБОР ВАРАДИ

др БИЉАНА СИКИМИЋ

БЕОГРАД 2018

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Коректура
Невена Ђурђевић

Технички уредник
Никола Стевановић

Тираж
300 примерака

Штампа
Colorgrafx, Београд

© Српска академија наука и уметности 2018

САДРЖАЈ

Предговор – Тибор Варади, Биљана Сикимић	7
Горан Башић, <i>Право на службену употребу језика националних мањина у Републици Србији – перспективе ромског</i>	13
Goran Bašić, <i>The right to official use of languages of national minorities in the Republic of Serbia – Prospects of Romani</i>	30
Баја Лукин Сaitовић, <i>Ромски језик: актуелни процеси стандардизације у Србији</i>	31
Baja Lukin Saitović, <i>Romani: Current standardization processes in Serbia</i>	44
Ljatif Demir, <i>Romski jezik u 21. stoljeću: u labirintu varijeteta ili novim putem ka (re)standardizaciji</i>	45
Ljatif Demir, <i>Romani language in 21st century: the Labyrinth of Varieties or the new road toward (re)standardization</i>	65
Marcel Courthiade, <i>Consolidating the standardization of the Rromani language – past, present, future, in respect of dialectal diversity while granting easy worldwide communication in mother tongue</i>	67
Марсел Куртијаде, <i>Консолидација стандардизације ромског језика – прошлост, садашњост, будућност уз поштовање дијалекатског диверзитета и омогућавање једноставне комуникације на матерњем језику широм света</i>	105
Хедина Тахировић-Сијерчић, <i>Могућности очувања лингвистичке виталности ромског језика</i>	111
Hedina Tahirović-Sijerčić, <i>Possibilities for preserving the Romani language vitality</i>	130

Игор Лакић, <i>Ромски језик у Црној Гори – стање и перспективе</i>	131
Igor Lakić, <i>Romani language in Montenegro – state of art and perspectives</i>	141
Вера Клопчић, <i>Положај и употреба ромског језика у систему образовања и у медијима у Словенији</i>	143
Vera Klopčič, <i>The position and use of the Romani language in the education system and in the media in Slovenia</i>	154
Јелена Филиповић, Јулијана Вучо, <i>Зашто немамо српско-ромску билингвалну наставу у школама у Србији: у прилог поимању адитивне билингвалне наставе као друштвеног капитала</i>	155
Jelena Filipović, Julijana Vučo, <i>Why don't we have Serbian-Romani bilingual education in Serbia: towards an additive bilingual education as social capital</i>	174
Masako Watabe, <i>The NooJ Approach of Automatic Language Processing as a Tool for Systematization of Rromani Grammar in Both Description and Formal Teaching</i>	175
Масако Ватабе, <i>NooJ приступ аутоматској језичкој обради као алатка за систематизацију ромске граматике у опису и формалној настави</i>	201
Свенка Савић, <i>Корпус(на) лингвистика и ромологија у Србији</i>	203
Svenka Savić, <i>Corpus Linguistics and Romology in Serbia</i>	223
Светлана Ћирковић, <i>Савремена лингвистичка истраживања ромских говора у Србији</i>	229
Svetlana Ćirković, <i>Contemporary linguistic research of Romani language in Serbia</i>	251
Љубица Ђурић, <i>Ромолошка лексикографија у Србији: стање и доступност</i>	253
Ljubica Đurić, <i>Romani lexicography in Serbia: state of the art and availability</i>	270
Рајко Ђурић, <i>Ромски модални глаголи, нека отворена питања</i>	271
Rajko Đurić, <i>Romani modal verbs – some open questions</i>	282
Биљана Сикимић, <i>О говору београдских Рома крајем 19. века: Дејвид МекРичи</i>	283
Biljana Sikimić, <i>On Belgrade Roma vernacular at the end of the 19th century: David MacRitchie</i>	308
Анамарија Сореску Маринковић, <i>Панчевачки Роми Габори: вера и језик вере</i>	309
Annemarie Sorescu-Marinković, <i>Gabori Roma of Pančevo: Faith and the language of faith</i>	326

ПРЕДГОВОР

Српска академија наука и уметности и њен Одбор за проучавање живота и обичаја Рома Одељења друштвених наука на скуповима и трибинама посвећеним Ромима редовно се баве и питањима ромског језика и језика Рома. Тако је у тематским зборницима радова, почевши од 1992. године до данас, увек било места за лингвистичке студије или студије које су се из угла других хуманистичких дисциплина на неки начин дотицале и лингвистичких тема. Зборник радова *Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији* – у целини је посвећен ромском језику и први је такав у издањима Одбора.

У првом објављеном зборнику Академијиног Одбора за проучавање живота и обичаја Рома *Развитак Рома у Југославији. Проблеми и тенденције* (М. Мацура, ур.) (Београд: САНУ, 1992) објављене су лингвистичке студије Марсела Куртијадеа, Јанардан Синга Патаније и Шаипа Јусуфа. У следећем по реду зборнику *Друштвене промене и положај Рома* (М. Мацура, А. Митровић, ур.) (Београд: САНУ, 1993), није било лингвистичких радова.

Зборник *Цигани/Роми у прошлости и данас* (М. Мацура, ур.) (Београд: САНУ, 2000), објавио је радове са трећег по реду ромолошког скупа, одржаног 1996. Овај зборник садржи посебно поглавље посвећено теми „Језик и образовање“, у оквиру које су и две лингвистичке студије: Трифуна Димића и Ибрахима Османија. Уводну реч за зборник написао је лингвиста Павле Ивић (стр. 5–7). Два кључна питања која ова студија покреће и сада су, после више од двадесет година, актуелна у савременој ромологији. Први став Павла Ивића тиче се стандардизације ромског језика и имплицитно указује на званичан став лингвиста у Србији крајем 20. века:

Учење стандардног ромског, који неизбежно мора садржати мноштво импровизованих речи из цивилизацијске и апстрактне сфере, стављаће

сваког појединца пред озбиљан задатак, знатно тежи од учења стандардног језика средине, који се не мора посебно савладавати, него се, пошто испуњава човеково окружење, из њега неосетно упија у човека. (...) Ромски језик је од свих језика најмање подесан за амбициозну, друштвено релевантну стандардизацију. Нема изгледа да би неки ромски стандардни језик, било општи или регионални, могао постати заједнички комуникациони медиј Рома у Европи, или у некој европској земљи. (...) Бојим се да би наметање неког ромског стандардног језика у школама могло само отежати ионако не баш једноставан процес школовања ромске деце.

Лингвистичка ромологија, бележи даље Павле Ивић, веома је захвално поље истраживања: она од истраживача захтева вансеријска знања која превазилазе оквире опште и посебне лингвистике, њој се као науци предвиђа лепа будућност. Друго питање тицало се односа дијалеката и стандарда:

Управо оне околности које отежавају његову стандардизацију чине га фасцинантним предметом лингвистичких истраживања. Када наука буде располагала подробним описима свих ромских дијалеката, то ће омогућити да се утврде њихове сличности и разлике, да се реконструишу путеви и донекле хронологија њиховог гранања. (...) једном речју, за лингвистичка проучавања језичка ситуација европских Рома остаће елдорадо.

После скоро десетогодишње паузе, следећи зборник у овом низу *Друштвене науке о Ромима у Србији* (Београд: САНУ, 2007) објављује и радове нове генерације лингвиста – Биљане Сикимић, Светлане Ћирковић и Мирјане Мандић. У још једном зборнику са скупа *Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције* (Београд: САНУ, 2012) већ у наслову се појављује „језик“ као једна од основних тема, па садржи и четири лингвистичка рада: Игора Лакића, Биљане Сикимић, Петра Радосављевића и Анамарије Сореску Маринковић, ови радови се тичу како ромског језика, тако и румунског којим говоре Бањаша. У зборнику *Прилози стратегији унапређења положаја Рома* (Т. Варади, Д. Б. Ђорђевић, Г. Башић, ур.) (Београд: САНУ и Заштитник грађана Републике Србије, 2014), рад о румунофоним Бањашима објављује Анамарија Сореску Маринковић. У зборнику *Роми Србије у XXI веку* (Т. Варади, ур.) (Београд: САНУ, 2018), могу се наћи и лингвистички радови Марсела Куртијадеа (о стандардизацији ромског језика) и Биљане Сикимић (о спорном идентитету Ковача у Санџаку).

Тек радови настали у 21. веку отварају питање изједначавања ромског језика и језика којим говоре Роми, што даље, са своје стране, отвара још једно широко дискутовано питање – ко су све Роми у Србији и које све језике говоре као свој први и други језик (будући

да постоји широко прихваћен став, како у академској заједници, тако и међу ромским активистима, да су сви Роми у Србији – двојезични). Ситуација је у пракси ипак сложенија: двојезични или вишејезични су сви Роми осим оних који су већ напустили ромски језик, било да су у питању целе заједнице или само поједине породице.

Сви ови радови, мада садрже вредне научне увиде, у целини узевши ипак не дају репрезентативну слику о стању ромског језика у Србији, нити су довољни да се може говорити о постојању ромолошке лингвистике као развијене дисциплине у Србији.

Одбор за проучавање живота и обичаја Рома САНУ покушао је да, прво организацијом међународног научног скупа „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“ у Београду 21–22. 10. 2016, и сада издавањем тематског зборника радова под истим именом, допринесе афирмацији ромологије у Србији и да представи реално стање у заштити ромског језика. На скупу је било изложено 18 радова, од којих се 15 објављује у овом зборнику.

Идеја организатора скупа била је да окупи истраживаче који би изложили своје ставове на основу актуелног пресека стања у заштити ромског језика и унапред понуђеног сета питања. Скуп је остао отворен и за теме ван задатог оквира које су као актуелне предложили сами истраживачи. Међу темама је и листа угрожених језика Унеска која класификује ромски језик у Србији као „дефинитивно угрожен“ (*definitely endangered*). У целом свету, према проценама Унеска, има око три и по милиона говорника ромског језика. Међутим, у Србији не постоје тачни научни подаци о броју говорника ромског језика, нити о стању његове социолингвистичке виталности. Не постоје ни тачни научни подаци о ромским дијалектима и локалним говорима (о броју говорника и географским ареалима). Не постоје ни тачни подаци о Ромима мигрантима и стању њиховог језика, као ни увиди у социолингвистичку ситуацију репатрираних Рома.

Организатори су желели да радови на скупу предложе основне мере заштите. Међу такве мере спадало би, на пример, снимање локалних говора и њихово мапирање, а у следећој фази постављање базе података о ромским говорима. База података би укључивала усмене и писане изворе како за све дијалекте, тако и за ромски стандард. Поставило се и питање конкретних начина обједињавања свих постојећих, већ обављених истраживања, у једну централну базу података и умрежавање истраживача. Организатори су имали у виду чињеницу да у Србији не постоји Завод за културу Рома, који би могао да буде носилац таквог посла, као и да је број компетентних истраживача веома мали. Очекивало се да скуп иницира оспособљавање тима истраживача који би могли да обаве сложене теренске задатке (дијалектолошке и социолингвистичке природе), а који би истовремено радили на другим обли-

цима очувања ромског језика, пре свега у настави. Жеља је била да се на основу радова помогне увођењу ромског језика и културе на академском нивоу у оквиру факултетских наставних планова и програма.

Још један од циљева скупа било је стицање увида у лингвистичка истраживања ромских говора у Србији и мапирање свих варијаната ромских говора уз евентуалну процену броја говорника сваког од њих. Други постављени циљ била је подршка академској настави ромског језика: успостављање консензуса око језичког стандарда, преглед постојећих искустава у настави ромског језика и препоруке за савремену методiku наставе ромског језика као матерњег и нематерњег и, посебно, српског као нематерњег језика репатрираних Рома.

Учесницима скупа биле су предложене следеће оквирне теме: Ромски говори у Србији: дијалектолошки и социолингвистички увиди, Граматички опис ромског језика, Документовање ромских говора у Србији, Лингвистичка виталност ромског језика у Србији, Језичка политика у Србији о ромском језику, Инструменти заштите ромских говора у Србији, Ромски стандардни језик у Србији, Настава ромског језика на свим образовним нивоима, Ромски као нематерњи језик и Ромски језички пејзаж (*linguistic landscape*). А како је увид у стање заштите ромског језика у земљама у региону неопходан да би се боље осветлила ситуација у Србији, на скуп су били позвани и истраживачи из Босне и Херцеговине, Мађарске, Словеније, Хрватске и Црне Горе, уз истраживаче који су омогућили увиде у европске и светске оквире заштите ромског језика.

Зборник радова је уреднички обликован према научним изазовима које су понудили сами радови. У оквиру језичке политике посебно се издвајају радови са још увек нерешеном темом стандардизације ромског језика, уз посебан преглед актуелне језичке политике са акцентом на положај ромског језика у Србији, аутора Горана Башића. Следе радови који се баве очувањем и заштитом ромског језика у земљама у региону (Игора Лакића и Вере Клопчич, донекле и прилог Хедине Тахировић Сијерчић).

Настава ромског језика била је планирана као једна од основних тема: ипак, стањем наставе ромског језика у Србији бави се само коауторски рад Јелене Филиповић и Јулијане Вучо, а студија Масако Ватабе аутоматском језичком обрадом ромске граматике и њеном применом у формалној настави.

У зборнику следи тематски блок радова који се баве анализом садашњег стања у ромолошкој лингвистици у Србији: применом корпусне лингвистике бави се студија Свенке Савић, актуелним теренским истраживањима ромског језика студија Светлане Ћирковић, а стањем у ромолошкој лексикографији студија Љубице Ђурић. Нека конкретна питања лексикографске обрађености ромских модалних

глагола проблематизује прилог Рајка Ђурића. Домену историје ромологије у Србији (са анализираним узорцима говора београдских Рома са краја 19. века) припада студија Биљане Сикимић, а прилог Анамарије Сореску Маринковић из угла антрополошке лингвистике прати феномене употребе ромског језика у литургијској пракси малих верских заједница и тиме анализира звучни ромски језички пејзаж из савремене, неспорно ефемерне перспективе.

Радови који се у коначној форми објављују у зборнику припадају следећим лингвистичким поддисциплинама: језичка политика и заштита језика, методика наставе ромског језика, историја и преглед ромолошке лингвистике у Србији као и лингвистичка антропологија. Тематски блок језичке политике почиње уводним радом Горана Башића о службеној употреби ромског језика у Србији. Неке радове прожима одјек актуелне расправе о различитим задацима ромологије као науке и као примењене дисциплине, односно разматрања о приоритету лингвистичког описа у односу на активности у раду на стандардизацији. У зборник су укључена различита, понекад међусобно супротстављена мишљења о стандардизацији и начинима стандардизације ромског језика као и посебне улоге ромске (а не само ромолошке) академске заједнице у тим процесима.

Осим ових, у савременој ромологији и иначе актуелних тема, око којих ни данас у светској академској заједници нема јединственог става, кроз радове се може сагледати и слика знатно унапредовалог стања у ромологији на некадашњем југословенском простору који, између осталог, одликује пролиферација аматерских лексикографских покушаја, употреба и (зло)употреба лексикографије. О овом феномену посебно реферишу студије Вере Клопчич, Љубице Ђурић, Рајка Ђурића, Свенке Савић, али и других аутора који се ове теме узгредно дотичу, свако на свој начин.

Већина радова у зборнику обухвата по неколико лингвистичких и сродних ромолошких тема, а аутори се често међусобно допуњавају и тематски надовезују: питањима стандардизације ромског језика, свака из свог угла, баве се студије Свенке Савић, Баје Саитовића, Љатифа Демира и Марсела Куртијадеа. Значајне предлоге за рад на корпусу дају Свенка Савић и Светлана Ћирковић. Валоризацијом преводилаштва са ромског и на ромски баве се посебно Свенка Савић и Хедина Тахировић Сијерчић.

Зборник као целина показује и то да је у Србији и у региону стасала нова генерација лингвиста ромолога, способна да се бави ромолошком лингвистиком као универзалном научном дисциплином, која, и када се бави анализом локалног, мора уважавати достигнућа светске науке.

Академик Тибор Варади и др Биљана Сикимић

МОГУЋНОСТИ ОЧУВАЊА ЛИНГВИСТИЧКЕ ВИТАЛНОСТИ РОМСКОГ ЈЕЗИКА

Хедина Тахировић-Сијерчић*

Апстракт. – Писменост и књижевно стваралаштво на ромском језику међу Ромима релативно су новији феномени. Овај рад се бави социолингвистичким феноменима као што су 'ефекат контакт језика', неологизми и посуђенице, двојезичност и вишејезичност са једне стране и неким питањима образовања, писаног стваралаштва, превођења и аутопревођења као важним и неодвојивим компонентама за очување лингвистичке виталности ромског језика (*romani čhib*).

Свакодневне разговорне вишејезичне праксе, које користе више различитих језика без њиховог функционалног раздвајања, омогућавају да се актуелни социолингвистички концепти двојезичних и вишејезичних категорија, као што су *translingualism*, 'транслингвизам' и *translanguaging* 'трансјезичко посредовање/обликовање' примене и анализирају у овом раду из угла очувања лингвистичке виталности ромског језика. Наиме, праксе транслингвизма и трансјезичког 'посредовања/обликовања' не препознају потребу за стандардизацијом ромског језика; одсуство стандардизације не може се сматрати препреком за ромски књижевни израз, нити за свакодневну комуникацију. Први део рада бави се питањима хибридности ромског језика на примерима записа са интернета и уметничке поезије, а други улогом таквог, хибридног ромског језика у образовању на ромском као и преводу и аутопреводу као могућим начинима да се одржи његова језичка виталност.

Кључне речи: ромски језик, виталност, вишејезичност, трансјезичко посредовање/обликовање, аутопревод

---

* Члан Савета Европе у Одбору експерата за Европску повељу о регионалним или мањинским језицима.

1. УВОД

Различите групе Рома¹ говоре различитим дијалектима ромског језика² и сваки дијалекат има своју перспективу у реалности заједно са различитим језицима у контакту, различитим традицијама, религијама и навикама.

Имајући у виду да се виталност односи на свест о томе да број говорника неког језика треба одржавати и повећавати како у оквирима, тако и изван оквира етничких граница, поставља се питање колико се говорника ромског језика одржава и повећава у оквирима и ван оквира ромске заједнице. С обзиром на то да нема хомогености у ромском језику, идентитету Рома, друштвеном положају Рома, култури Рома, доведени су у питање и различити нивои виталности различитих ромских дијалеката.

Исто тако, имајући у виду да се планирање језика односи на језик као средство комуникације, поставља се питање планирања ромског језика чији је циљ постизање ефикасне комуникације на ромском језику, односно на његовим дијалектима.

„[...] Функционални циљеви приступу планирања очувања зависе од виталности као и од броја говорника дотичне ромске варијанте. Што је већа говорна заједница, већа је учесталост кориштења ромског у приватном и свакодневном животу, а већа је и вероватноћа да кодификована варијанта има не само симболичке него и комуникативне функције. Ово је, између осталог, обезбеђено, бар у извесној мери, употреби источнословачког ромског у Словачкој, гурбетског у Србији, и ловарског у Мађарској.“³ (Halwachs 2011: 11–12).

¹ „Роми – европски народ са индијским коренима. Индијско порекло и припадност Ромима најочигледнија је на лингвистичком нивоу, захваљујући језику којим и даље говоре многи припадници ове хетерогене етничке групе. Ромски народ се састоји од различитих група, које су означене различитим именима и знацима како сопственим тако и оним које су дате од стране других: Арлије, Кале, Гурбети, Каале, Калдераши, Ловари, Мануши, Сепеташи, Синти, Урсари, итд.; многе групе такође користе само деноминацију Роми. Обично се све ове ознаке исказују збирно – а укључују понекад и групе становништва неиндијског порекла – пежоративном деноминацијом ’Цигани’“; Dieter W. Halwachs, [romani] PROJECT, Graz: Universität Graz, 2011. Преузето 25. 12. 2015. <http://romaniprojekt.uni-graz.at/>

² „Ромски, заједнички језик Рома, Синта, Кале и других европских народа који су обједињени подружљивом деноминацијом Цигани, припада индоаријској грани индоевропске породице језика и то је једини ново-индоаријски језик који се говори искључиво изван индијског потконтинента.“ (Mihaela Zatreanu/Halwachs 2003: 3).

³ [...]The functional goals of the cultivation planning approach are dependent on the vitality as well as the number of speakers of the respective Romani variety. The larger the speech community and the higher the frequency of Romani use in private and everyday life the higher is the probability that the codified variety not only has symbolic but also communicative functions. This is, inter alia, guaranteed, at least to some extent, for the use of East Slovak Romani in Slovakia, Gurbet Romani in Serbia, and Lovara Romani in Hungary. (Halwachs 2011: 11–12).

Да би се постигао циљ одржања језика потребно је осврнути се на комплексан проблем образовања Рома, као и на проблем употребе ромског језика. Проблем образовања Рома резултат је сиромаштва, предрасуда и стереотипа, дискриминације и насиља према Ромима, интерног расељавања и миграција, различите традиције и културе, као и мањкавости употребе ромског језика у образовном систему. Маргинализација ромског језика у образовању, култури и медијима, правосуђу, економији и политици, као и запостављеност у администрацији, говоре о незавидној социолингвистичкој ситуацији овог мањинског језика. Иако је двојезична / вишејезична, „велика већина ромске заједнице готово увек се ослања на неки облик превода.“⁴ (Tahirović-Sijerčić 2014: 69).

Врло је битно истакнути да књижевно писање на ромском језику и превод истог рефлектују језички статус и индивидуално искуство сваког ромског писца и песника, друштва у којима они живе, било као мигранти и/или као припадници мањина, или као припадници етничке групе. Пишући на различитим дијалектима, ромски писци и песници, у преводу, а посебно у аутопреводу свог књижевног рада, по мом мишљењу, изградили су један од најзначајнијих начина одржавања лингвистичке виталности ромског језика.

2. ВИТАЛНОСТ ЈЕЗИКА

Главни евалуативни фактори који утичу на виталност језика, а који су препоручени од стране Унеска (2003: 7) су:

1) међугенерацки пренос језика; 2) апсолутни број говорника; 3) пропорција говорника у укупном броју становника; 4) трендови у постојећим језичким доменима; 5) одговор на нове домene и медије; 6) материјали за образовање и писменост језика; 7) владини и институционални ставови и правила о језику, укључујући званични статус и употребу; 8) ставови чланова заједнице према свом језику, и 9) врсте и квалитет документације⁵ и ниједан фактор се не може користити појединачно. Од наведених девет фактора, шест фактора процењује виталност језика и стање његове угрожености, два фактора

⁴ “The greater Romani community almost always relies on some form of translation.” (Tahirović-Sijerčić 2014: 69).

⁵ “Note that none of these factors should be used alone. A language that is ranked highly according to one criterion may deserve immediate and urgent attention due to other factors.” UNESCO, Language Vitality and Endangerment, UNESCO Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages, Document submitted to the International Expert Meeting on UNESCO Programme Safeguarding of Endangered Languages Paris, 7; 10–12. March 2003, Преузето 30. 09. 2016. <http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/00120-EN.pdf>

имају приступ језичким ставовима и један фактор процењује хитност, односно нужност документације. Унескови фактори који утичу на ревитализацију језика захтевају дубоко истраживање у ромској заједници у најширем смислу због тога што су статистички подаци који се односе на ромски језик, ромски идентитет и на опште демографске информације о Ромима, различити у зависности од извора (Halwachs 2009).

Други међународни инструмент који се може користити за процену виталности мањинских или регионалних језичких заједница, укључујући и ромску, и као средство за мерење посвећености неке државе промоцији регионалних и мањинских језика, јесте Савет Европске повеље о регионалним или мањинским језицима (The Council of Europe's Charter for Regional or Minority Languages, Jones 2013: 28).

Како наводи Колин Бејкер „[в]италност није статична него флексибилна”⁶ (Baker 2011: 57). Језици се стално мењају, неки од њих су угрожени, неки од њих су нестали због тога што се њихове заједнице мењају и прелазе на друге веће или друге моћније светске језике. Према Џајлсу (Giles et al. 1977) етнолингвистичка виталност се односи на статус, демографију и институционалну контролу (подршку).

Варијабле статуса су „оне које се односе на конфигурацију престижних варијабли језичке групе у међугрупном контексту”⁷ (Giles et al. 1977: 309). Што виши статус група има, биће више добродошла и имаће већу виталност. Размишљајући о статусу у ромском контексту, неопходно је говорити о статусу сваке групе, о интер-хијерархији између ромских група, о односу моћи међу ромским групама и о њиховим позицијама у већинском друштву/има. Четири варијабле статуса, као што су то економски, социјални, друштвено-историјски и статус језика групе (*Ibid.*) имају веома комплексну улогу у креирању начина очувања виталности ромског језика. Развој различитих језика не може бити одвојен од друштвено-економских и друштвено-политичких фактора (May 2000; Edwards 2012). На основу свог економског статуса Роми немају контролу над материјалним и финансијским добрима у сопственој заједници. Њихов социјални статус се односи на стереотипне и дискриминаторне слике како сваке ромске групе, тако и других ромских и неромских група. Друштвено-историјска варијабла односи се на заједничку културну историју саме групе, као што је то, на пример, ромска историја, промене ромских дијалеката у дијалекат доминантне групе или доминантног националног језика. Ово може бити повезано са емоцијама и осећањима о њиховом статусу језика у оквиру сопствене заједнице (шта народ мисли о свом језику) и о статусу изван заједнице (шта друге групе мисле о том језику). Нео-

⁶ “[v]itality is not static but malleable” (Baker 2011: 57).

⁷ “those which pertain to a configuration of prestige variables of the linguistic group in the intergroup context.” (Giles et al. 1977: 309).

пходно је поменути и симболички статус језика, где се језик, према Бејкеру, третира као наслеђе и може бити императив етничког идентитета (Baker 2011: 55).

Други фактор који утиче на виталност језика јесте демографија где дистрибуцијски фактор групе и број група, територијална концентрација, број чланова групе, имиграција и емиграција имају веома битну улогу. Трећи фактор који утиче на виталност језика јесте институционална подршка коју група прима. Та подршка углавном зависи од самоорганизовања група од које зависи и њихов опстанак.

Из социолошко-психолошке перспективе Џајлс третира виталност једне етнолингвистичке групе као нешто што наводи групу да делује „као препознатљив и активан колективни ентитет у интергрупним ситуацијама” (Giles et al. 1977: 308).⁸ Другим речима, група која има већу виталност има и већу могућност за своје преживљавање као групе, а тиме и већу вероватноћу да њени чланови одржавају и користе властити језик у свом ширем приватном окружењу. Насупрот томе, групе које имају мању виталност приморане су да мање користе свој језик, и то у врло уском приватном окружењу, што их наводи и тера да прелазе на доминантан језик групе са већом виталношћу, моћније групе.

[А]ктуелна истраживања у овој области указују на снагу унутаргрупног идентитета који ће имати утицаја на стратегије акултурације чланова групе као и на њихово психосоцијално благостање (Hecht et al. 2005: 25).⁹

Због тога је разумљиво да „сваки појединац преферира да се придружи и припада моћној групи“ (Giles et al. 1977: 308).¹⁰ Узмемо ли у обзир да ове моћне групе могу бити и неромске и ромске, можемо поставити питање да ли припадници јаким и моћним неромских група желе да прихвате појединца/појединку уколико је тај појединац/појединка препознатљив/а као Ром/Ромкиња, или у случају ромске моћне групе где је Ром/Ромкиња препозната као припадник/ца неке друге, мање јаке и моћне ромске групе? У којим случајевима Роми/Ромкиње желе да припадају моћним и јаким групама? Колико Рома/Ромкиња се идентификује са својом националном припадношћу? Колико их се идентификује са групом којој припадају? Која ромска група је најпожељнија за припадање? Које је најпожељније место у коме би Роми

⁸ “as a distinctive and active collective entity in intergroup situations.” (Giles et al. 1977: 308).

⁹ “Current research in this area suggests the strength of ingroup identity will affect group members’ acculturation strategies as well as their psychosocial well-being.” (Hecht et al. 2005: 25).

¹⁰ “Every individual prefers to join and belong to a strong group.” (Giles et al. 1977: 308).

волели да живе и зашто: ромска махала или неромско насеље? Како дефинисати идентитет Рома и идентитет ромског језика?

Питање ромског идентитета у суштини има вишеструку лингвистичко-културну улогу и значај широм света. Ромски идентитет је укореван у локалној историји државе у којој Роми живе и зависи од специфичне државне и локалне историје као и од степена њихове асимилације у локалну државну културу, и језички и културно, што доводи у питање разноврсност ромског идентитета као и комплексност његовог дефинисања. Комплексност вишеструког ромског/их идентитета (Tahirović-Sijerčić 2012) отежава сакупљање статистичких информација које потпомажу вредновање и процену виталности ромског језика.

Приликом процене виталности ромског језика и анализе фактора који утичу на виталност ромског језика поново ћу нагласити потребу темељног истраживања и вредновања свих ромских дијалеката.

3. СОЦИОЛИНГВИСТИЧКЕ КОМПОНЕНТЕ У ОЧУВАЊУ ВИТАЛНОСТИ РОМСКОГ ЈЕЗИКА

У свакодневним ситуацијама Роми су у интеракцији са различитим већинским језичким заједницама и говоре мештовитим језиком који, како су забележили Ричи и Батиа, представља природни начин двојезичног понашања (Ritchie/Bhatia 2013: 349). Неологизми и посуђенице, двојезичност/вишејезичност, образовање, креативни стваралачки рад на ромском језику, превод и аутопревод чине неодвојиве компоненте које снажно утичу на креирање начина очувања лингвистичке виталности ромског језика.

Ромски дијалекти већ садрже значајан слој лексичких и синтаксичких елемената посуђених из других језика са којима су у најближем контакту (Matras 1995: 2002). Из социолингвистичког угла, проблеми настају у свакодневним ситуацијама у којима Роми у интеракцији са другима, у већинским друштвима, завршавају говорећи мешовитим језиком. Захваљујући комуникацији на већинском/им језику/цима Роми креирају нове ромске речи додавањем суфикса из сопственог ромског дијалекта.

На примеру друге строфе песме *Devlehki kuštik/Слобода* песникиње Изете Сејдовић (1964–2000)¹¹ илуструјем ефекат контакт-језика на ромски:

¹¹ Превод: *А Бог / жутом бојом / и четкицом / црни дим из черге за ластама развлачи*. Песма је написана на ромском језику и први пут је објављена 2016. Песму је на српски језик превео Изетин брат и песник Руждија Русо Сејдовић из Црне Горе (Tahirović-Sijerčić 2016: 90).

O **slikari** hi **već** kote,
galbenone **bojaa**,
te **četkicaa**,
dok o kalo tuv andar e cahra
ujrel e **lastenca** avri.

Маркиране речи су посуђенице из српског језика: *сликар, већ, боја, четкица, док, ласте*. На именске речи додати су одговарајући ромски наставци: *slikari, bojaa, četkicaa, lastenca* у складу са деклинацијом именица ромским наставцима *-i, -a, -nca* на гурбетском дијалекту којим она говори и пише. Интересантно је да је песникиња за именицу мушког рода – *o slikari* – користила ромски наставак из арлијског дијалекта (*o slikari*), а не из свог матерњег гурбетског (*o slikaro*).

Хибридизацију ромског језика условили су неједнаки односи моћи које су Роми имали, и још увек имају, у односу на друга већинска друштва, а због сталног кретања Рома на њиховим путевима миграција. Као што је приметила Шери Симон: „[...] одбрана од хибрида не занемарује политичке снаге које настављају да маргинализују и искључују одређене народе”¹² (Simon 2011: 52). Оваква пракса је приметна код говорника ромског језика кад користе посуђенице и неологизме већинских народа што сигнализира веома јаку доминацију већинског друштва у односу на ромски народ који је историјски гледано етничка група или мањина где год био. У исто време та доминација језика већинског друштва над ромским језиком потпомогла је развијање „ромск[е] књижевности [која] је лингвистички хибрид”¹³ (Toninato 2014: 71) како у националним, тако и интернационалним оквирима.

Чињеница да се ромски језик разликује од једне говорне заједнице до друге, и од дијалекта до дијалекта, уводи још једну важну варијаблу за стандардизацију и стварање књижевног језика: неологизме и посуђенице.

Неологизми се обично односе на креирање нових речи, а посуђенице на лексичко посуђивање, при чему се речи усвајају из једног језика у други. Неологизми и посуђенице, у ромском контексту, стварање нових речи и усвајање речи из неромских језика, преплићу се са историјским развојем самог ромског језика и одражавају се на очување виталности језика. Навешћу неколико примера језичке адаптације неологизама прихваћених од стране говорника ромског језика: ’инклузија’ (*inkluzija*), ’компјутер’ (*kompjuterо*), ’дијаспора’

¹² “[...] a defense of the hybrid does not ignore the political forces that continue to marginalize and exclude certain populations” (Simon 2011: 52).

¹³ “Romani literature is linguistically hybrid.” (Toninato 2014).

(*dijaspora*), 'конкретан' (*konkretno*), 'катастрофа' (*katastrofa*), 'криза' (*kriza*), 'транзиција' (*tranzicija*), 'реализација' (*realizacija*), 'народ' (*narodo*), и тако даље. Наравно, примера има далеко више.

Неологизми и посуђенице уобичајене су за ромски језик на међународном плану (Hancock 2010: 113) у толикој мери да нове генерације које су рођене у миграцији и дијаспори више и не знају да ли је нека реч ромског порекла или није. Резултат овакве ситуације је хибридни, мешовити ромски језик као могући природни, односно спонтани начин очувања језичке виталности. Да наведемо само илустративно неколико калкова и позајмљеница из различитих језика: 'нападати' (*atakuil*), 'најамнина' (*rentipe*), 'подземан' (*telephuvjako*), 'вихор' (*rotani bahval*), 'доста' (*dosta*), 'живот' (*životo*), 'књига' (*knižka*), 'орган' (*organo*), 'софра' (*sofra*), 'држава' (*država*) између многобројних осталих.

Када се расправља о двојезичности и вишејезичности, основна разлика је на индивидуалном и друштвеном нивоу. На индивидуалном нивоу двојезичност и вишејезичност односе се на способности говорника и њихову компетенцију да користе два или више језика. На друштвеном нивоу термини двојезичност и вишејезичност се односе на коришћење два или више језика у говорној заједници и није неопходно да су сви говорници у тој заједници компетентни на више од једног језика. Социолингвисти разликују трајни, стабилни билингвизам и нестабилни билингвизам чији се нивои на индивидуалном плану мењају током животног века особе, односно бивају мање или више заступљени на групном плану. Грожан ставља нагласак на редовну употребу језика а не на његову 'течност', укључујући у дефиницију и вишејезичне говорнике и оне који говоре дијалектом: „Двојезични говорници су они који користе два или више језика (или дијалекта) у свакодневном животу.“¹⁴ (Grosjean 2010: 4).

На Балкану вишејезичност није карактеристика само великог броја ромских говорника, она карактерише говорнике балканских мањинских народа у целини као и становнике пограничних подручја различитих балканских земаља. Балкански Роми живе у вишејезичним друштвима, они говоре и/или пишу, читају, преводе, и/или аутопреводе вишејезично. Како наводи Виктор Фридман, због друштвено-политичке маргинализације, ромски говорници су постали вишејезични силом прилика, а ромски је врло ретко био научен од стране других. Фридман говори и о ромској једносмерној двојезичности „која је посебно важна за илустровање значајних друштвених односа у структурним променама“¹⁵ (Friedman 2003: 19).

¹⁴ “Bilinguals are those who use two or more languages (or dialects) in their everyday lives.” (Grosjean 2010: 4).

¹⁵ “Romani unidirectional multilingualism is especially important for illustrating the significance of social relations in structural change” (Friedman 2003: 19).

3.1. Транслингвизам и трансјезичко посредовање/обликовање ромског језика

Новија истраживања вишејезичности у протеклих неколико година проширила су своју дефиницију одражавајући вишејезичну реалност на много свеобухватнији начин: у вишејезичној и мултикултурној стварности ствара се нови облик вишејезичности. У последњој деценији повећано је интересовање истраживача за феномен транслингвизма.¹⁶ Према Хуангу (Huang 2010) и Келману (Kellman 2000) транслингвизам је процес стварања и обликовања знања и искуства путем језика човека који живи у мултикултурном свету и који је искусио живот у две или више култура и осетио и доживео говоре различитих језика.

Трансјезичка комуникација односи се на спектар улога које су везане за употребу у медијима, у књижевном стварању новијих писаца, али и других људи који користе више језика на радном месту или у било којој другој врсти комуникације. Током транслингвизма знатан број информација се губи или мења али је комуникација упркос томе успешна. Разлог томе је управо транслингвизам који је „отворен за различитост као саставни део текућег процеса стварања значења.“¹⁷ (Yam 2014: 171). Према Хуангу (2010), „транслингвизам је термин Стивена Г. Келмана (2000) и Дејвида Шварцера (Schwarzer et al. 2006), који сматрају да настава Л2 представља изградњу мостова између језика који омогућавају да се задржи јединствени ум.“¹⁸

Канагарађа види концепт транслингвизма као урбану и постмодерну праксу, као друштвено питање и као перформацију, по њему „термин трансјезички третира текстуалне праксе као хибридне и појавне, које омогућавају креативне тензије између језика“ (Canagarajah 2013: 2),¹⁹ Гарсија и Веј виде трансјезичко посредовање и обликовање²⁰ као

¹⁶ У питању су језици и писмености који се развијају у међусобној интеракцији на динамичан и флуидан начин док се крећу између стварних и „замишљених“ глокализационих граница и у трансакцији са различитим културним идентитетима у оквиру јединственог себе, Schwarzer et al. 2006.

¹⁷ “[t]ranslingualism is open to difference as a component of the ongoing process of meaning making” (Yam 2014).

¹⁸ “Translingualism is a term from Steven G. Kellman (2000) and David Schwarzer et al. (2006), who see teaching an L2 as bridge building between languages that allow one to retain a unified mind and not be cloven into two for the sake of being multilingual.” (Huang 2010: 44).

¹⁹ “the term translingual treats textual practices as hybridizing and emergent, facilitating creative tensions between languages” (Canagarajah 2013: 2).

²⁰ [Трансјезичко посредовање/обликовање се односи на чин језичког посредовања/обликовања између система који су описани као одвојени. [Он] је трансформативан и ствара промене у интерактивним когнитивним и друштвеним структурама које заузврат утичу на процес стварања значења и настанак наше континуиране језичке

низ вишејезичких пракси које не само што су комбинација и мешавина два језика, него укључују и креативне стратегије корисника језика (Garcia/Wei 2014). Развијањем и трансформацијом способности говорних вештина, знања, искуства и веровања потпомаже се креирање новог идентитета говорника као вишејезичних говорника.

На пример, почетна тачка трансјезичког посредовања/обликовања предвиђа језичке праксе двојезичних говорника као норму, обухватајући визију „трећег простора“ у којем се питања расе, класе и пола могу решавати (Canagarajah 2013; Garcia/Wei 2014). Такође, свакодневна пракса је да се више језика користи у истом разговору без функционалног раздвајања у вези са употребом различитих језика (Sachdev/Giles/Pauwels 2013).

У оквиру истраживања транслингвизма посебна пажња се посвећује процесу наставе другог језика (L2) у којој се промовише мултилингвизам у мањинској групи студената који студирају више језика у исто време, у једној вишејезичној учионици. Недостатак концепта транслингвизма као категорије мултилингвизма је у томе да још постоје отворена питања о његовој примени, о програму и дизајну курикулума, о инструкцијама потребним за рад у учионици, о професионалном развоју наставног кадра, између осталих (Molina 2011: 1250). Информације које су већ сада доступне засноване су на емпиријским истраживањима у многим крајевима света.

Да би се пракса транслингвизма применила у ромском контексту потребно је много времена и улагања у свеобухватно истраживање који би дало одговоре на језички и културно специфична питања за ромски језик у целини, за говорнике различитих ромских дијалеката (варијанти), за све наредне језике и културе којима се појединачно користе, за феномен прекључивања кода, за питања превођења и тако даље. Веома је битно нагласити да ромски говорници у настави константно преводе значења већинских језика (и у комуникацији и приликом употребе образовног материјала на ромском и на већинским језицима). Учење ромског језика изводи се на већинским језицима али и такво искуство у овом тренутку није дуго трајања и одржава се само као саставни део пројеката везаних за невладине организације или за ретке пројекте и експерименте образовних установа.

Код ученика Рома који говоре ромски језик, препознајем трансјезичку употребу. Чињеница је да се стрпљиви и квалитетни наставници у последње време, а због програма и пројеката који су намењени искључиво Ромима и ромском језику,²¹ сналазе са нивоом знања и способно-

употребе.] “Translanguaging refers to the act of languaging between systems that have been described as separate.[It] is transformative and creates changes in interactive cognitive and social structures that in turn affect our continuous languaging becoming.” (Garcia/Wei 2014).

²¹ Декада Рома 2005–2015, Декада Рома 2015–2025.

стима које ученици имају, и комбинују њихове вештине ради што бољег усвајања знања. Могу констатовати да је трансјезичка употреба све присутнија у настави иако још увек несвесно и спонтано примењена.

Транслингвизам препознајем у свакодневној комуникацији Рома, посебно оних у миграцији, односно оних који се враћају из ње. Комуницирајући свакодневно како у ромским махалама и на улицама, тако и на друштвеним мрежама, Роми користе језике са којима су били или јесу највише у контакту, па то могу бити три, четири или више језика. Писани језик Рома на друштвеним мрежама одговара њиховом свакодневном говорном језику.

Илустрације ради, навешћемо неколико примера који се могу чути у свакодневној комуникацији али и прочитати на друштвеним мрежама: *Guk lači uživancija kote pe strase ava te dja zajedno te ćelen* што би у преводу значило *Види добро уживање тамо на улици дођи да идемо заједно да играмо*.

У овој реченици употребљени су (иако не по ортографским правилима записани), немачки (*guk, strase*), српски/хрватски/босански (*uživancija, zajedno*) и ромски (*lači, kote, pe, ava te dja, te ćelen*): ова три језика не ометају разумевање значења учесницима комуникације.

Још један пример са друштвених мрежа: *Mi libe pen me želinava tute sastipe te služinetut em do 100 i bah Inshallah*. У преводу: 'Моја драга сестро желим ти здравље да те служи до 100 и срећу ако буде по Божијој вољи.' У овом случају препознатљива су четири језика: уз погрешан правопис речи на немачком (*libe*), ту су речи преузете или морфолошки адаптиране из српског/хрватског/босанског (*želinava, služinetut, do, i*), затим речи на ромском, и оне забележене без поштовања ромских ортографских правила (*Mi, pen, me želinava, tute, sastipe, te služinetut, em, bah*) и завршна формула за изражавње жеље на арапском (*Inshallah*). У овом случају вероватно је у питању говорник који се служи арлијским дијалектом, али који спаја своје вишеструке језичке идентитете, који је имао контакте са немачким језичким подручјем и који религијски вероватно припада исламу. Слични примери могу се наћи и у комуникацији Рома који живе на подручјима на којима се говори италијански, француски, енглески језик, то подразумева комуникацију у којој користе речи једног од ових језика истовремено са речима свих оних језика које носе са собом.

3.2. Транслингвизам и настава ромског језика

Пракса је показала да последњих година уз наставнике раде и асистирају и асистенти Роми у настави. Асистенти су похађали и успешно завршили обуку из ромског језика која је била предвиђена

пројектом за укључивање деце Рома у наставу. Заинтересовани наставници су такође завршили ову обуку и самим тим стекли знања о едукативним материјалима за потребе деце чији је матерњи језик ромски (двојезични речници, двојезичне дечије приче и песме, илустровани едукативни материјали (абецеда/азбука), игре, меморијске карте итд.) а истовремено су стекли знање и о обичајима, култури и историји Рома. Не само ученици, припадници већинских и других мањинских народа, него и ученици ромске народности на тај начин могу да уз ромски језик и културу упознају и друге језике и културе и да препознају вредност језика и идентитета који егзистирају у њиховој средини.

Као пример трансјезичког посредовања и обликовања навешћу искуство свог рада у настави²² које сам пренела и применила за потребе наставе двојезичних ученика ромске националне припадности. Креирала сам и приредила тематске наставне јединице двојезично на босанском и на ромском језику, тематски обрађене и илустроване зидне паное на ромском језику, меморијске карте, двојезичне илустроване приче, двојезичне песме и речник. Са задовољством могу рећи да и асистенти у настави и наставници користе тај материјал и да језички успешно помажу наставу ученика говорника ромског језика. У случајевима трансјезичког посредовања/обликовања ученика едукацијски материјали на ромском језику омогућавају осмишљавање садржаја у комуникацији како наставницима и асистентима у настави, тако и ученицима. Универзална, односно спонтана форма језичке употребе постоји унутар друштва, унутар ромске заједнице тако и ван заједнице, може постојати „унутар и изван учионице. Односи се на реалност двојезичне и вишејезичне употребе у природним контек-

²² Као наставник разредне наставе радила сам у Торонту, у Канади. У учионици је био 31 ученик првог разреда основне школе. Број првих, односно матерњих језика у учионици био је 21, а међу њима шест ученика којима је енглески језик матерњи. Настава се изводила на енглеском официјелном, националном језику. У тиму са другим наставницима креирала сам наставне тематске јединице и едукацијски материјал за три различите групе ученика и то по њиховом нивоу знања енглеског језика. Све три групе су радиле истовремено и седеле заједно у учионици. Креирала сам са ученицима зидне паное на којима је на двадесет и једном језику било написано „добро дошли у школу“, на зиду смо имали илустровану енглеску абегеду на основу које су ученици урадили своје личне илустрације на својим матерњим језицима. Те радове смо поставили на зид учионице а неке, по њиховом избору, на зид у ходнику школе. У учионици на полицама за дечије књиге обезбедила сам, из школске библиотеке а тако и у сарадњи са ученицима и њиховим родитељима, илустроване приче на 21 језику (што је било могуће у Торонту због тамошњег традиционалног мултилингвизма) и неколико касета са дечијим песмама на различитим језицима. Деца су помагала једно другом и преводила по потреби ради бољег разумевања. Имајући присан простор, односно учионицу, осећали су се опуштено и без проблема и страха од опомена користили у одређеној мери свој језик, а наставу пратили на енглеском језику са повременим асистенцијама на језицима које ја говорим (немачки, српско-хрватски и ромски).

стима у којима су границе између језика флуидне и у сталној промени.“²³ (Cenoz/Gorter 2017: 4).

Битно је напоменути да ова пракса не представља препреку књижевном изразу нити ефикасној комуникацији, али да отвара питања о двојезичности и вишејезичности међу Ромима, о деконструкцији ромског језика, креирању језика, променама у језику, о преводу и ауто-преводу и њиховој неопходности. У исто време поставља се питање како ова вишејезична пракса може остати у складу са настојањима да се одрже и промовишу слабији (мање моћни, мањински) језици (Cenoz/Gorter 2017), на који начин се ова пракса може применити у образовном систему на одржив начин, а посебно у ромском контексту.

Упркос позиву Европског парламента и других европских тела државама чланицама на практичне мере за „повећање броја Рома наставника и за обезбеђивање заштите језика и идентитета ромске деце да би образовање било доступно на њиховом језику“ (Matras 2013: 19), упркос високом броју ратификација за ромски језик и приоритета у контексту Повеље о регионалним или мањинским језицима,²⁴ повећања броја превода, књига, чланака, фолклорних збирки и научних студија, образовна ситуација Рома се није побољшала (Friedman 2003; Matras 2013).

Имајући у виду да је изостанак стандардизације ромског језика веома значајан и константан проблем за образовање на и о ромском језику, неопходно је истаћи да је стандардизација ромског језика пре свега политичко питање. Наравно, то препознајемо у чињеници да не постоји интерес власти за побољшање ситуације, а такође не постоји ни интерес ромске заједнице због разједињености и унутарње хијерархије моћи, нити постоји адекватна комуникација са ромском заједницом (Halwachs et al. 2013).

У таквој ситуацији пракса спонтане, односно универзалне језичке употребе, представља један од начина да се сачува лингвистичка виталност ромског језика, како у складу са друштвеним и политичким ситуацијама у земљама у којима живе Роми, тако и у складу са различитим већинским и мањинским језицима који су у употреби у тим земљама, односно у складу са језицима у контакту.

Да би се мањински језици одржали поред моћних, већинских језика, неопходно је да се спонтана језичка употреба развије у одрживу језичку употребу. Да би ова пракса заживела и у образовању,

²³ “[...] it can take place inside and outside the classroom. It refers to the reality of bi/multilingual usage in naturally occurring contexts where boundaries between languages are fluid and constantly shifting” (Cenoz/Gorter 2017: 4).

²⁴ Изјава усвојена од стране Комитета експерата Европске повеље о регионалним или мањинским језицима ECRML (ЕЦРМЛ) 5. 11. 2015. поводом Међународног дана ромског језика; http://www.coe.int/t/Democracy/news/2015/Statement_Romani_language_5_11-15_en.asp

односно у учењу мањинских језика, а у складу са тим и ромског језика, могуће је, како то наводе Ценоз и Гортер, уколико се следи неколико принципа: „дизајнирају функционални простори дисања за употребу матерњег језика, развије потреба за кориштењем матерњих језика кроз трансјезичко посредовање и обликовање и користе неопходни вишејезични извори који јачају све језике кроз развијање металингвистичке свести, повећа свест о језику, и оствари линк спонтане језичке употребе према педагошким активностима.“²⁵ (Cenoz/Gorter 2017: 9.)

Уколико би следили наведене принципе у комплексном случају образовања на ромском језику, моје мишљење је да није потребна ни велика воља политике, нити велика воља и заједништво Рома да би одржива језичка употреба у будућности преузела улогу чувара виталности ромског језика и помогла развој данашњег, модерног ромског језика.

3.3. Књижевни израз – књижевно писање и превођење

Употреба хибридног језика карактеристика је књижевног израза већине ромских песника и писаца који су стварали и објављивали своја дела у прошлом, 20. веку. У то време, ромски речници нису били доступни, те су песници (јер су на ромском језику најчешће биле писане песме), користили два, а некад и три варијетета ромског језика поред неизоставних неологизама и посуђеница, а које су иначе користили у свакодневном говору. Једноставно речено, усмену комуникацију су преносили у књижевни израз.²⁶ Навешћу пример једне строфе из песме *Gazisarde romengi violina/Zgažena romska violina* Расима Сејдића (1943–1981) ромског песника из Босне и Херцеговине у коме су истакнуте основе позјамљених лексема:

Gazisarde romengi violina
 аçиле **ognjišta** romane
 е јаg о **dimo**
 andо **oblako** vazdinjalo.²⁷

²⁵ Guiding principles for sustainable translanguaging for regional minority languages: 1. Design functional breathing spaces for using the minority language; 2. Develop the need to use the minority languages through translanguaging; 3. Use emergent multilinguals' resources to reinforce all languages by developing metalinguistic awareness; 4. Enhance language awareness; 5. Link spontaneous translanguaging to pedagogical activities (Cenoz/Gorter 2017: 9).

²⁶ Уп. већ наведени пример песникиње Изете Сејдовић.

²⁷ Zгажена ромска виолина / остала ромска огњишта / ватра дим / дижу се у облаке. Rasim Sejdić (2012).

Пишући на ромском језику, писци и песници на ромском углавном користе правопис већинских, службених језика због чињенице да ромски још увек није институционално стандардизован, нити је прихваћен од стране међународне ромске заједнице. Унутар појединих друштава, они креирају текстове у складу са својим друштвено конструисаним језиком и културним праксама. Роми мењају границе својих етничких група и личних односа, и креирају идентитет у ширем политичком, економском и историјском контексту (Веј/Мoyer 2008). Поносни на своје језичко наслеђе, Роми задржавају своју способност писања на матерњем језику, али „ [њ]ихово књижевно експериментисање требало би поставити у контекст мулти-/поли-/хетеро-/трансјезичне стварности у којој они живе“ (Wilson 2011: 137).

Прикупљени танснационални и вишејезични ромски књижевни корпус открива не само књижевна дела произведена на различитим ромским дијалектима, него такође садржи, у значајном обиму, књижевна дела настала на различитим националним-државним језицима на којима су се ромски писци и песници образовали.

Ромски песници и писци пишу континуирано, преводе и аутопреводе своја дела, упркос недостатку образовања на ромском језику. Тако су писци и песници на ромском креирали начин којим у великој мери потпомажу очување лингвистичке виталности ромског језика.

Роми су двојезични и/или вишејезични говорници, и традиционално и историјски. Да би преживели, Ромима је било потребно да константно учествују у процесу превођења које је не само чин комуникације између различитих језика, него и чин комуникације између различитих култура (House 2014: 3), како ван ромске заједнице, тако и у самој ромској заједници. Међусобне културне и дијалекатске разлике резултат су њихове праксе различитих врста миграција.

Аутопревођење се сматра за наставак дела или друго креативно дело, а у смислу процеса, аутопревод се сматра, како наводе Грутман и Ван Болдерен, као „посебна врста преноса језика“ (Grutman/Van Bolderen 2014: 327). Према мом личном истраживању књижевне продукције²⁸ Рома писаца и песника, превод и аутопревод су важне и моћне компоненте које у данашње време утичу на начин очувања лингвистичке виталности ромског језика.

Вишејезичност омогућава употребу неологизама како у изворном тексту, тако и у његовом преводу, који тиме стиче јасан елемент хибридности. Разлике које су узроковане ефектом контакт-језика у интеракцији са креативношћу преводиоца током процеса превођења,

²⁸ Моје истраживање делом је квантитативно и састоји се од статистичких података о публикацијама Рома писаца и песника са подручја Западног Балкана које сам сакупљала више десетина година, а користила за потребе своје докторске тезе на којој још увек радим.

омогућавају ауторско креирање речи које одражавају њихова различита и субјективна животна искуства. Чин писања на ромском језику и аутопревођење на неромски језик и обратно, такође играју важну улогу у одржавању виталности у ромском, у пропагирању ромске културе и идентитета, у развијању свести и осећању етничке припадности, и у преношењу порука читаоцима у неромској/им култури/ма. Коришћење неромских или већинских језика повезано је са потребом да се допре до што више ромских и неромских читалаца, те стварања ромске и неромске читалачке публике и критике, која у случају Рома, у потпуности недостаје.

У процесу аутопревођења у ромском контексту писци и песници имају намеру да одрже ромски језик живим, да промовишу ромски у својој и у неромској заједници, да представе своје знање регионалних, већинских језика, да подигну свест о потреби аутопревода како би их разумели Роми који говоре различитим ромским дијалектима и други неромски читаоци, да уздигну свест о личном позиционирању или, боље речено, о непозиционирању у главном, националном књижевном канону.

Други значајни фактори за двојезично и вишејезично превођење укључују индивидуално самопоуздање у властито писање, разлике између дијалеката, обичаја и навика, ниво знања ромског језика, ниво знања већинског/их језика који зависи од индивидуалног нивоа образовања. Код аутопревођења, ромски песници и писци²⁹ имају тенденцију да сачувају прозне карактеристике оригинала док излажу своју културну, друштвену и политичку свест. Аутопревођење властитог рада представља у исто време и начин очувања виталности сопственог ромског дијалекта и очувања виталности ромског језика у целини. Такође, аутопреводи могу имати и значајну улогу у учењу ромског језика како од стране самих Рома тако и од стране говорника других језика, било то у научне или образовне сврхе.

ЛИТЕРАТУРА

- Baker, Colin. *Foundation of Bilingual Education and Bilingualism*, Fifth Edition. Bristol, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters, 2011.
- Canagarajah, Suresh A. *Translingual Practice: Global Englishes and Cosmopolitan Relations*. New York: Routledge, 2013.
- Cenoz, Jasone; Gorter, Durk. "Minority languages and sustainable translanguaging: threat or opportunity?", *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 38/19, 2017, 901–912.

²⁹ Рајко Ђурић, Мехмед Саһип, Алија Краснићи, Руждија Русо Сејдовић, Хедина Тахировић-Сијерчић, Јован Николић, Неђо Осман, Маја Фамилић и други. За релевантну литературу уп. Ђурић 2010 и Тахировић-Сијерчић 2016.

- Đurić, Rajko. *Istorija romske književnosti*, Vršac: Biblioteka Vetrokaz, 2010.
- Edwards, J. *Multilingualism: Understanding Linguistic Diversity*, London: Continuum, 2012.
- European Charter for Regional or Minority Languages (ECRML) calls for more action to protect and promote the Romani language; Преузето 25. 9. 2016. http://www.coe.int/t/Democracy/news/2015/Statement_Romani_language_5_11-15_en.asp
- Friedman, Victor A. "Romani as a minority language, as a standard language, and as a contact language: Comparative legal, sociolinguistic, and structural approaches", Chicago: University of Chicago, 2003. Преузето 15. 10. 2016. http://mail.geobiz.net/sr-www/files/Virtual%20library/Friedman_2.pdf
- García, Ofelia; Wei, Li. *Translanguaging: Language, Bilingualism and Education*. New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- Giles, H. et al. "Towards a theory of language in ethnic group relations", *Language, ethnicity and intergroup relations* (H. Giles, ed.), London: Academic Press, 1977, 307–349.
- Grosjean, Francois. *Bilingual – Life and Reality*, Cambridge, Massachusetts, and London: Harvard University Press, 2010.
- Grutman, Rainer; Van Bolderen, Trish. "Self-Translation", *A Companion to Translation Studies* (Sandra Bermann; Catherine Porter, eds.), West Sussex: Wiley-Blackwell, 2014, 323–332.
- Halwachs, Dieter W. "Romani – an endangered language?" *2009 Annual Meeting and Conference of the Gypsy Lore Society*, University of Helsinki, August, 2009, 27–29. Преузето 1. 10. 2016. http://www.ling.helsinki.fi/kielitiede/GLS_2009/GLS_abstraktit.pdf
- Halwachs, Dieter W. *Language planning and the media: the case of Romani*. RomIdent Working Papers Paper No.2. (University of Graz) 2011. *Current Issues in Language Planning* 12/3, 2011, 381–401. Romani, Language Planning and the Media. Преузето 5. 10. 2016. <http://romani.humanities.manchester.ac.uk/virtuallibrary/librarydb/web/files/pdfs/293/Paper2.pdf>
- Halwachs, Dieter W; Klinge, Simone; Schrammel, Barbara (eds.). *Romani, Education, Segregation and the European Charter for Regional or Minority Languages*. Grazer Romani Publikationen/GRP 01/GLM: Graz, 2013. Преузето 01.2014 http://a.cs.coe.int/team20/cahrom/6th%20CAHROM%20plenary%20meeting/Item%2007%20-%20ECRML%20Study%20on%20Romani_education_segregation.pdf
- Hancock, Ian. *Danger! Educated Gypsy. Selected Essays*, Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 2010.
- Hecht, Michael L.; Jackson, Ronald L. II; Pitts, Margaret J. "Culture: Intersections of Intergroups and Identity Theories", *Intergroup Communication: Multiple Perspectives* (J. Harwood; H. Giles, eds.), New York: Peter Lang Publishing, Inc., 2005, 21–43.
- House, Juliane (ed.). *Translation: A Multidisciplinary Approach*. Palgrave Advances in Language and Linguistics Series. London: Palgrave Macmillan, 2014.
- Huang, Tung-Chiou. "The Application of Translingualism to Language Revitalisation in Taiwan", *Asian Social Science* 6/2, 2010, 44–59.
- Kellman, Steven. *The translingual imagination*, Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 2000.

- Matras, Yaron (ed.). *Romani in Contact*, Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1995.
- Matras, Yaron. *Romani: A linguistic introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, Second issue, 2004.
- Matras, Yaron. *Language and the rise of a transnational Romani identity*, Romldent Working Papers, Paper No. 24, [romani]PROJECT, University of Manchester, 2013.
- May, Stephen. "Uncommon Languages: The Challenges and Possibilities of Minority Language Rights," *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 21, 2000, 366–385.
- Molina, Clara. "Curricular Insights into Translingualism as a Communicative Competence," *Journal of Language Teaching and Research* 2/6, 2011, 1244–1251.
- Jones, Meirion Prys. *Endangered Languages and Linguistic Diversity in the European Union*, European Parliament, 2013.
- Ritchie, William C.; Bhatia, Tej K. "Social and Psychological Factors in Language Mixing," *The Handbook of Bilingualism and Multilingualism*. Second Edition (Bhatia K. Tej; William C. Ritchie, eds), "Blackwell Handbooks in Linguistics" Series. Malden/Oxford: Wiley-Blackwell Publishing, 2013, 375–390.
- Sachdev, Itesh; Giles, Howard; Pauwels, Anne. "Accommodating Multilinguality" in *The Handbook of Bilingualism and Multilingualism*. Second Edition. (Bhatia K. Tej and William C. Ritchie, eds.), "Blackwell Handbooks in Linguistics" Series. Malden/Oxford: Wiley-Blackwell Publishing, 2013, 391–416.
- Council of Europe. *Plurilingual and Pluricultural Competence Report 2009*. Преузето 23. 11. 2013. https://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Source/SourcePublications/CompetencePlurilingue09web_en.pdf
- Sejdić, Rasim. „Gazisarde romane violina.” [Zgažena romska violina] . *Sarajevske sveske*. Antologija romske poezije, Sarajevo, 39/40, 2012.
- Simon, Sherry. "Hybridity and translation", *Handbook of Translation Studies, Volume 2*. (Yves Gambier and Luc Van Doorslaer, eds.), Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2011, 49–53.
- Tahirović-Sijerčić, Hedina. „Stereotipi i edukacija.” i „Politike identiteta – slučaj kod Roma”. *Proceedings, World Day of the Romani language, 03-05. November 2011, Zagreb*. Zbornik radova, Dan romskog jezika, 03-05. studenog 2011. Zagreb: Udruženje za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara“, 2012, 13–26.
- Tahirović-Sijerčić, Hedina. "Romani Secret Road Symbols: The first written words in Romani or the first translation of Romani", *Translators Have Their Say?: Translation and Power of Agency* (Khalifa, Abdel-Wahab; Elena Vollmer, eds.), Series: Representation-Transformation/Representation-Transformation/Representation-Transformation: Translating Across Cultures and Societies, Berlin-Münster-Wien-Zürich-London: Lit Verlag, 2014, 65–82.
- Tahirović-Sijerčić, Hedina. *Rodni identiteti u književnosti romskih autorica na prostoru bivše Jugoslavije/ E genderikane identitetura andi literatura savi xramosarene e romane autorke andi nekanutni Jugoslavija*, Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2016.
- Toninato, Paola. *Romani Writing. Literacy, Literature and Identity Politics*. New York; London: Routledge, 2014.

- UNESCO, Language Vitality and Endangerment, UNESCO Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages, Document submitted to the *International Expert Meeting on UNESCO Programme Safeguarding of Endangered Languages* Paris, 10–12 March 2003, преузето 30. 09. 2016. <http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/00120-EN.pdf>
- Wei, Li; Moyer, Melissa G. (eds.). *The Blackwell Guide to Research Methods in Bilingualism and Multilingualism*. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing, 2008.
- Wei, Li. “Translanguaging knowledge and identity in complementary classrooms for multilingual minority ethnic children”, *Classroom Discourse*, 5/2, 2014, 158–175.
- Wei, Li. “Conceptual and Methodological Issues in Bilingualism and Multilingualism Research”, *The Handbook of Bilingualism and Multilingualism*. Second Edition. (Bhatia K. Tej; William C. Ritchie, eds.) “Blackwell Handbooks in Linguistics” Series. Malden/Oxford: Wiley-Blackwell Publishing, 2013, 26–51.
- Wilson, Rita. “Transplanted Subjects: Self-translation Processes in Translingual Narratives”, *Oltreoceano: L'autotraduzione nelle letterature migranti*, . vol. 5. Official publication of Oltreoceano – Centro Internazionale Letterature Migranti (CILM), 2011, 123–138.
- Yam, Shui-yin Sharon. “Dynamic Language Practices: Review of Translingual Practice, by Suresh Canagarajah.” *Critical Multilingualism Studies* 2/1, (2014), 170–173.
- Zatreanu, Mihaela; Halwachs, Dieter W. (eds.), *Romani in Europe*, Strasbourg: Council of Europe, 2003.

Hedina Tahirović–Sijerčić

POSSIBILITIES FOR PRESERVING ROMANI LANGUAGE VITALITY

S u m m a r y

Literacy and literary creation in Romani by Roma are a relatively recent phenomena. This paper is concerned with linguistic phenomena such as the ‘effect of contact languages’, neologisms and loan words, bilingualism and multilingualism, on the one hand, and, on the other, with some issues of education, translation and autotranslation as important and inseparable for the preservation of the vitality of the Romani language (romani čhib). Everyday multilingual practices of using several different languages without separating them functionally make it possible for current sociolinguistic concepts of bilingual and multilingual categories, such as translanguaging and translingualism, to be used and analyzed from the perspective of the preservation of the linguistic vitality of Romani. Namely, the practices of translanguaging and translingualism see no need for Romani language standardization; the absence of standardization cannot be seen as an obstacle to Roma literary expression or to everyday communication. The first part of the paper deals with the hybridity of Romani using examples taken from the Internet and artistic poetry, while the other part deals with the role of such hybrid Romani in education in Romani and in translation and autotranslation as possible ways of preserving its vitality.

Key words: Romani language vitality, multilingualism, translanguaging, auto-translation